

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA TÜRK KÜLTÜRÜNDE GEYİK KÜLTÜ

Deer Cult in Turkish Culture from Central Asia to Anatolia

Yrd. Doç. Dr. Nilgün DALKESEN*

ÖZ

Anadolu halk kültüründeki geyik kültü, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri önemli değerlerden biridir. Bu gün Anadolu'da geyiği kutsallaştıran pek çok efsane ve hikâye bulunmakta hatta geyik modern edebiyata ve sanata da ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Geyiğin kültürümüzdeki bu denli önemli olmasında onun antik çağlarda Türk kozmolojisinde Ağaç Ana ile birlikte yaratıcı tanrıça ve soyun ata-anası olarak görülmesi gibi daha pek çok önemli değerler yüklenen bir hayvan olmasının büyük rolü olmuştur. Orta Asya Türk toplumları zamanla sosyo-kültürel ve siyasal değişimler geçirmesiyle birlikte, geyik eski önemini yitirmiştir. Kurt, at, yırtıcı kuşlar devlet erki ile özdeşleştirilip liderlere yol göstericilik ve yardım ederken, geyiğin kutsallığı ikinci planda kalmış, ancak geyik, toplumun daha alt katmanlarında önemini korumaya devam etmiştir. Geyiğin tanrılara, kahramanlara, İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra evliyalara ve yardıma muhtaç insanlara hizmet ve/veya yardım ettiğine; onları koruyup beslediğine inanılmış ve bu konu ile ilgili pek çok hikâye ve efsane anlatılmıştır. Geyiğin dini hikâyelerde özellikle evliya kültü içinde yer alması, onun halkın nazarındaki kutsiyetini pekiştirmiştir. Toplumlar sosyo-kültürel yapıları değiştiğinde, pek çok inanış ve değerlerini terk ederler. Türk toplumunda da bu tür süreçler yaşamasına rağmen ve geyiğin neslinin tükenmeye yüz tutmasına rağmen onun hâlâ kutsal olduğuna inanılması geyiği farklı bir yere koymaktadır. Bu yazıda bu konu karşılaştırmalı bir açıdan ve tarihsel süreç içinde geçirdiği değişimler çerçevesinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Türk kültürü, geyik kültü, ağaç kültü, Orta Asya, Anadolu halk kültürü

ABSTRACT

The Deer cult in Anatolian folk culture is one of the most important values which Turks brought from the Central Asia. Today in Turkey, there are many legends and stories sanctifying deer and deer continues to inspire the modern literature and art. Deer with mother-tree was seen creator Goddess and source of life or ancestor of clan or family in Turkish cosmology. These ancient beliefs have made deer cult important in Turkish culture. In a time with the social and cultural transformations of the Turkish societies of Central Asia, deer lost its importance in belief system and culture. While wolf, horse and raptorial were being identified with political power, sacredness of deer was of secondary importance. However it kept its importance among the lower layers of these societies. After the conversion to Islam, it was believed that deer served and/or helped to the saints and people in need. After taking place in religious stories especially being involved in the cult of saints, deer cult consolidated its sacredness in the eyes of public. Societies changed their many beliefs and values after changing their social and cultural structures. Turkish societies also changed but sacredness of deer has been living in the memoirs of the Turkish societies in general. This put deer cult in a specific place in the Turkish culture. These matters about deer cult in Turkish culture are examined from a historical perspective and in terms of comparative method.

Key Words

Turkish culture, deer cult, tree cult, Central Asia, Anatolian folk culture

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/Türkiye,
dalikesen@hotmail.com

Giriş

Geyik, dünyadaki pek çok toplumda olduğu gibi, Türk toplumlarında da hem kutsal ve insanlara yardımcı olan (Ögel 2003: 573; Çağatay 1956: 153-177) hem de kutsal olduğu için kötülük yapana uğursuzluk getirebileceğine inanılan bir hayvandır (Uçar 2014: 135). İç Asya Neolitik kültüründe kişinin ve toplumların yaşaması için temel unsur *manga mater* olarak görülen geyik (Jacobson 1993: 97) toplumsal, siyasi ve kültürel değişimlere paralel olarak, antik kültürdeki önemini zamanla yitirmiştir. Özellikle M.Ö. birinci yüzyılın sonunda Bronz çağının sona ermesi, hayvancılık ekonomisine geçilmesi ve devletleşme ile birlikte, kurt, at, yırtıcı kuşlar, keçi, koyun ve inek gibi bazı hayvanlar sadece ekonomik olarak değil, kültürel olarak da büyük önem kazanmışlardır. Geyik ya bu hayvanlarla eşdeğer görülmüş ya da özellikle kurdun ve atın karşısında ikinci planda kalmıştır (Jacobson 1993: 32, 43-46). Zamanla bir av hayvanı olarak görülmesine rağmen, genel olarak geyiğin kutsallığına, soyun atası olması gibi pek çok arkaik özelliklerine inanılmaya devam edilmiştir. Geyik kültü Anadolu Türk kültüründe de bu şekliyle korunmuştur ve Orta Asya ve Anadolu Türk kültürleri arasındaki kültürel devamlılığın çarpıcı örneklerinden birini teşkil etmiştir. Anadolu'da geyik ile ilgili inanışların çeşitli dini-tasavvufi hikâyelerde de varlığını sürdürmesi, geyik kültürünün sadece kırsal kesimde yaşayan halkı değil, şehirlerde yaşayan eğitimli insanları da içine alan ortak bir değer olmasında etkili olmuştur.

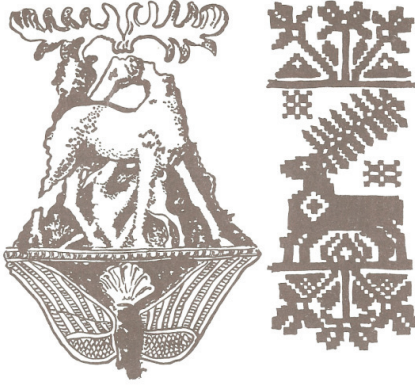
Ülkemizde, Türk kültüründe geyik kültü ile ilgili çok sayıda çalışma yayımlanmıştır. Bu çalışmalarda ge-

nel olarak geyik kültürünün “ne kadar çok önemli” olduğuna vurgu yapılırken, “neden çok önemli” olduğu sorusu üzerinde pek durulmamıştır. Kanaatimizce bunun sebebi, geyik kültürünün tarihsel süreç içinde, toplumsal ve kültürel değişimler açısından değerlendirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmamızda, Anadolu'da geyik ile ilgili inanışları daha iyi analiz edebilmek amacı ile Türk kültüründe geyik kültürünün oluşumunun tarihsel kökenleri ve geçirdiği dönüşümler incelenerek, “Geyik kültü Türk kültüründe neden çok önemlidir?” sorusunun cevabı aranacaktır.

Antik Çağlarda Bozkır Kültüründe Geyik

Geyik, antik çağlardan itibaren, Türk kültürünün şekillendiği İskit-Sibirya toplumlarında (M.Ö. 8. yüzyıllar), kutsal hayat ağacı ile birlikte, yaratıcı tanrıça olarak kabul edilmekteydi. Arkeolojik buluntulardaki geyik resimleri arkaik çağlarda kozmosun kökeni ve gelişim ile özdeşleştirilmiş, klanın başlangıcı ve bitişi olarak görülmüştür; kutsal varlıklar, nehirler ve dağlarda olduğu gibi başlangıçlar, bitişler, dirilme/yenilenme hepsi geyik ile özdeşleştirilmiş ve geyik hayvan ana olarak kabul edilmiştir. (Jacobson 1993: 47) Altaylarda MÖ 1200 ile 700 senelerine tarihlendirilen mezarlarda bulunan geyik dişleri muhtemelen dini bir anlam ifade etmekteydi (Ögel 1991: 21). Geyik-ana tıpkı hayat ağacı gibi hayatın ve ölümün kaynağı olarak görülmüştür. (Jacobson 1993: 47) Geyik ile ağacın birlikte anılmasını Jacobson şu şekilde ifade etmektedir. “Ağaç, Ana-Tanrıçanın ideal bir sembolüdür ve geyiğin üzerinde büyüyerek çıkan kutsal ağaç *turu*, klanın kökeni ile eşdeğerdir, hayvan-anadan zuhur

edip yeryüzüne çıkmak anlamında idi. Ağaç hayvan-ananın vücudu ile birleşmiştir (Jacobson 1993: 193).



Şekil 1:Geyik ve ağaç ilişkisini yansıtan resimler¹

Yine Jacobson yaratıcı, hayatın kaynağı ve soyun atası olarak kabul edilen geyiğin “Erken Göçebe” ve “İs-Kit-Sibirya” kültürünü anlamak için yegâne anahtar olduğunu ileri sürmektedir (Jacobson 1993: 46, 1-4) Sibirya kültüründe güneş, altın ve geyik birbirleri ile özdeşleştirilmiş ve kabile-nin kökeni olarak kabul edilmişti (Jacobson 1993: 33).



Şekil 2: M.Ö. 4. yy.a ait altın işlemeli geyik tasviri

Bu denli önemli olan geyik, erken dönem Türk sanatını derinden etkilemiştir, çünkü geyik sembolü inanç sisteminin en gelişmiş ifadesi olarak kabul edilmekteydi (Jacobson 1993: 246). Matmazel Auboyer, Antik çağlara ait bozkır sanatında anılma sıklıklarına göre hayvanları sırasıyla geyikgiller, koçu (teke), at (katır) ve vahşi hayvanlar diye sıralamıştır (Roux 2005: 19). Bu bilgiler bize Türk sanatında ve mimarisinde geyiğin neden bu kadar çok kullanıldığına açıklık getirmektedir.

Geyik Kültürünün Diğer Hayvan Kültürleri ile Karışması

Erken dönem Türk Göçebe toplumlarında, bronz çağından çıkılması, avcılık ve balıkçılıktan hayvancılığa geçiş, çiftlik hayvanlarına bağımlılığın artmasıyla birlikte, geyik ile ilgili inanışlarda önemli değişimler meydana gelmiştir. (Jacobson 1993: 22-23, 43). Radcliffe-Brown’ın belirttiği gibi totem olarak seçilen sembollerin o toplumda belirli sosyal işlevleri vardır. Seçilen semboller, o toplumun genel iyiliği için kritik yaşamsal faktörlerle doğrudan veya dolaylı olarak bağlıdır. Günlük yaşamda pratik ve sosyal değerleri olan varlıklar/objeler zamanla ruhani, sembolik statü kazanmışlardır (Lehmann 2001: 10-11). Avcılıktan hayvancılığa geçişte, Orta Asya’nın kuzey ormanlık bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının temel geçim kaynaklarının başında gelen geyiğe duyulan ihtiyacın azalması ve diğer hayvanların geyiğin yerini almaya başlaması bu sosyal ve ekonomik değişimin doğal bir sonucu olarak görünmektedir.

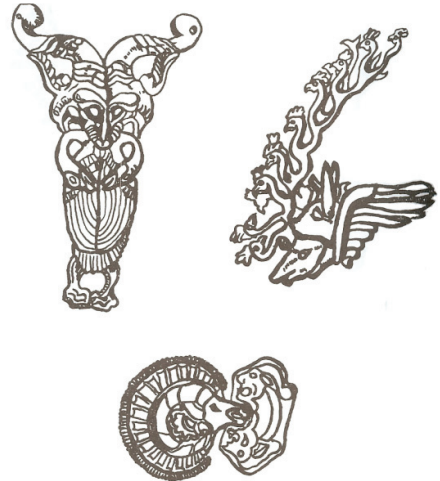
Bu süreçte, geyik kozmik gücünü daha çok diğer boynuzlu hayvanlarla paylaştı. Avcılık ve balıkçılıktan, hay-

vancılığa geçişle birlikte, büyük-ana, hayvan-ana ya da büyük tanrıça basitçe şekil değiştirerek geyik figüründen inek-ana figürüne dönüştü (Jacobson 1993: 238). Ama inekten ziyade, diğer bir boynuzlu hayvan olan ve geyiğe benzeyen keçi ile birlikte anılmaya başlandı. Önceleri, İskit-Sibiryaya kültürü döneminde bu görevi sadece geyik yüklenirken, Güney Sibiryaya kültüründe, erken göçebe dönemlerinde geyiğe benzeyen ve geyik gibi boynuzlu bir hayvan olan keçi de geyikle eş tutulmaya başlandı. Bu hayvanların sahip oldukları boynuzlar, bozkır kozmolojisinde hayati bir yere sahipti. Süreç veya seyahat (bu dünya ile öbür dünya arasındaki), yaşamı ve ölümü yöneten hayvan-ruhu ile eksen, ağaç, dağ, geyik boynuzları veya keçinin boynuzları ile özdeşleştirildi. Geyik boynuzu, Hayat Ağacı olarak, keçinin boynuzu ise Dünya Dağı ya da yeryüzünün eksenini sembolize etmekteydi. Bu hayvanların cinsiyeti dişi idi ve ölüm sırasında insanlara eşlik ettiklerine inanılıyordu. (Jacobson 1993: 86-87). Onlar için bu hayali hayvanlar veya insan şeklindeki yapılar kozmik ölçekte, kozmik güçleri kontrol etme, düzeni veya düzensizliği sağlama gücüne sahip erkek veya dişi figürlerdi (Jacobson 1993: 173). Geyik zaman içinde gücünü diğer hayvanlarla paylaşmakla kalmadı, askeri yayılcı devlet yapısının hâkim olduğu Türk toplumlarında, bir av hayvanı oldu ve yırtıcı hayvanlar geyikten üstün görülmeye başlandı. Geyik bir atın, bir panterin veya Sibiryaya kaplanının -ki sonra bunların yerini aslan alacaktır- avı olarak resmedilerek, bozkır sanatında yırtıcı hayvanlara kurban olan bir figür halini aldı (Jacobson 1993: 52-39).



Şekil 3: Altay Hun Çağına ait Pazırık Kurganlarında bulunan resimler

Aynı zamanda geyik görsel ve mitolojik enerjisini yitirdi (Jacobson 1993: 47). Hatta zamanla at geyiğin yerini aldı (Jacobson 1993: 32). Bu dönüşümde geyiğin boynuzları, boynuzunun çatalları ve kuşlar birbirine karıştı. Örneğin geyiğin kafası kuşa benzer şekilde resmedildi (Jacobson 1993: 55). Daha sonra da geyiğin resimleri anlamsız kalıplaşmış resim formunda karmaşık ve anlamsız bir hal aldı (Ögel 2003:578).



Şekil 4: Altay Hun çağı kurganlarında bulunan ağaçtan yapılmış figürler

Emel Esin'e göre, bu değişimlerde, Türklerin etkileşim içinde olduğu Chou² Hanedanlığı çok etkili olmuştur. Esin bu hayvan cinslerinin birbirine karışmış olarak resmedilmesini Chou hanedanlığı döneminde ortaya çıkan Taoist kültüre dayandırmaktadır. Bu konuda şunları söylemektedir: “Şüphesiz Taoist efsanede, kutlu dağda, birbiri ile cinsleri karışmış efsanevi kanatlı ve alacalı olmakla teberrüz eden hayvanlar mevcuttu. Taoist masalların MS IV-VI. Yüzyıllarda, Türklerin Ala-dağ ve Ormanlı dağ (yış) efsanelerinde yaşadığını göreceğiz. Esasen Çin sınırındaki kadim göçebeler ve Türkler Taoist kültür içinde bulunuyorlardı” (Esin 1978: 22). Muhtemelen Chou döneminden sonra, geyik ve dağ keçisi birbirleriyle özdeşleştirildi. Esin, geyik ve dağ keçisi cinsinden, Çinlilerin ch'i-lin, Türklerin “kilenkiyik” dediği efsanevi tek boynuzlu hayvanın bir isminin (*ku-tu*), Türkçe *kutlug'*dan geldiğini, Eberhard'ın işaret ettiğini söylemektedir. *Ku-tu*, rivayete göre Kırgız illerinde bulunuyordu. Geyik, dağ keçisi ve “*kilenkiyik*” gibi hayvanların, hükümdarlığın köşkünün, gök ve yer atalar tapınağının bulunduğu bir kutlu dağda, başka efsanevi hayvanlar ile birlikte yaşadıkları tasavvur ediliyordu. *Kut-tu* ve geyik o dağda biten ölümsüzlük otunu (Türkçe: sığın otı) yiyerek, ölümsüz olup ölümsüzlük timsali sayılıyordu (Esin 1978: 94; Esin 2003: 218). “Sığın” (dağ keçisi)-kiyik (geyik)” cinsinden hayvanların Gök tanrısı ile ilgisi bulunuyor, bunlar hükümdar “yış”ında (ormanlı dağında) yaşıyordu. Hükümdar sülalesi hakkında efsanelerde bu hayvanlar yer alıyor ve bunlar ancak

hükümdar tarafından avlanabiliyordu (Esin 1978: 95; Esin 2003: 192-93). E. Esin'e göre, devlet ve imparatorluklar dönemlerinde, geyik ile keçinin birbirleriyle özdeşleştirildikleri hatta Göktürk devlet ideolojisinde, keçinin çok daha önemli bir konuma getirildiği anlaşılmaktadır (Esin 2003: 193-195, 196). Keçi ile geyiğin birbirleri ile özdeşleştirilmeleri yüzünden destan ve hikâyelerde bahsedilen geyiğe veya keçiye hem geyik hem keçi denilmiş yer yer geyik keçisi gibi ifadeler kullanılmıştır. Hatta keçi anlamına gelen *sığın/sıgun* kelimesi geyik için de kullanılmıştır. Kırgızların Er-Töştük Destanında da Er-Töştük'ün karısı hem keçiye hem de dişi geyiğe benzetilmektedir (Roux, 2005: 228-229). *Sığın* kelimesi Anadolu'da da alageyik³ anlamına gelmektedir (Çolak 1995: 18). Emel Esin, “Ala-dağ, “yış” efsanevi hayvanlar ve geyik-dağ keçisi, eski Türkçe tabiri ile “sığınkiyik” fasilesi ile ilgili sanat eserleri ve efsaneler, Türk kültüründe, “Hakani” devrinde sanılan Er-Töştük gibi destanlara kadar, tekerrür edecekti” demektedir (Esin 1978: 22). Devlet ve imparatorluklar döneminde geyik sadece keçi ile eş değer görülmeye başlanmamış, aynı zamanda özellikle Göktürkler zamanında kurt kültü geyik kültürünün yerini almış ve/veya geyik kurt karşısında hep ikinci planda bırakılmıştır.

Geyik ve Kurt Kültürleri

Orta Asya kültüründe kurdun, dişi geyiğin yerini aldığı ya da göksel ve eril bir varlık olarak soyun atası olarak geyikten daha üstün bir konuma geldiği görülmektedir. Bronz çağından itibaren üstünlüğünü yitirip, pek çok hayvan türü ile birlikte

anılmaya başlayan geyik, ideolojik düzeyde (yönetici soyun atası) ise üstünlüğü tamamen kurda bırakmıştır. Otlarla beslenen, avlanılan geyik ve etle beslenen avlayabilen/öldürebilen kurt. Bu değişim avcı-toplayıcı bir toplum ile savaşçı-fetihçi bir toplum arasındaki farkı da ortaya koymaktadır. Göktürklerle (M.S. 552-744) ait pek çok efsane ve hikâye bu ideolojik değişimi geyik-kurt ilişkisi çerçevesinde çok güzel bir şekilde yansıtmaktadır. Jacobson gibi, Ögel de Sibiryâ'da her şeyin geyikle bittiği bölgelerde, Ren geyiği ile ilgili bazı türeyiş efsanelerinin olduğunu, ancak, Göktürkler ve sonrası dönemlerde geyik ile ilgili yaradılış efsanelerinin olmadığını ileri sürmektedir. Göktürk devri efsanelerinde yer alan geyiğin dişi geyik olduğunu ve Göktürklerin reisinin ilişki yaşadığı Deniz-Tanrısının aslında bir ak-geyik olması örneğinde olduğu gibi bunların daha ziyade Tanrı ile ilgisi olan, birer ilahe, dişi Tanrı ve daha doğrusu birer dişi ruh durumunda olduklarını ileri sürmektedir (Ögel 2003: 569-570). Artık kurdu soyun atası olarak gören Göktürklerin, geyiği ise farklı roller vererek inanmaya devam etmeleri açısından Ak-geyik hikâyesi oldukça önemlidir. Bu değerlendirmeler ışığında, Göktürk İmparatorluğu içinde ata-analarının geyik olduğuna inanan toplulukların/kabilelerin mevcut olduğunu ve/veya geçmişte bu inanca sahip olduklarını hatırladıkları söylenebilir. Ancak, Göktürk İmparatorluğunu kuran *Aşina* soyunun, bir erkek çocuk ile dişi kurttan geldiğinin kabul edilmesi ve bu yeniden türeyiş efsanesinde geyikten bahsedilmemesi, yaşanan ideolojik ve toplumsal dönüşümün derin-

liğini yansıtmaktadır. Sınırları Pers topraklarına kadar dayanan, Orta Asya'nın nerede ise tümünü kapsayan bir İmparatorluğun kurucusu olan Göktürk devlet ideolojisinde, geyiğin değil de savaşçı özellikler taşıyan kurdun ata-ana olarak kabul edilmesi, dünya hâkimiyetini amaçlayan bir ideolojiye daha çok uymaktadır.

Aşina soyunun ata-anası olarak bir dişi kurdun tercih edilmesi, geyiğin tamamen unutulduğu anlamına gelmemekteydi. Yukarıda da bahsedildiği gibi, geyiğin ata-ana olduğuna dair inanışlar resmi düzeyde olmasa da toplumun belli katmanları tarafından hatırlanmaktaydı veya inanılmaktaydı. Bu şartlar altında, geyiğin en azından sembolik olarak kurtla birlikte varlığını sürdürmesi kaçınılmazdı. Emel Esin, Eberhard'ın *Böri* (kurt) yanında, *sıgun keyik* cinsinin de Türklerde totemle ilgili bir ongun olabileceği görüşünü paylaşmaktadır. Bununla ilgili olarak yazar, muhtemelen Köktürk kağanlarından gelen Hakanlı Türk İlig'ine Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'de "Ay Kök-böri! (Ey semavi veya Gök renkte kurt!)/"Ay sıgun! (Ey sıgun)" (Esin 2003:206) diyerek iki hakanlık unvanı ile hitap etmesini devlet *ku'*unun geyiğe benzetilmesinin Eberhard'ın geyiğin kurt gibi totem olduğu görüşünün önemli bir kanıtı olarak görmektedir. Ayrıca yazar, VIII-IX. yüzyıllarda, Kök Türk harfleri ile yazılmış bir fal kitabı olan *İrk Bitig*'de *sıgun keyik*'in gök tanrısına mensup kutsal bir hayvan sayıldığına açıkça görülmesini de bu görüşü destekleyen önemli bir kanıt olarak görmektedir (Esin 2003: 207, 213, 217).

VI. Yüzyılda kurulan Göktürk İmparatorluğında geyik, sembolik olarak resmi devlet ideolojisinde varlığını sürdürürken, ondan ortalama 6-7 yüzyıl sonra, Orta Asya'da Hun, Göktürk ve Uygur mirası üzerine 1206 yılında kurulan Moğol İmparatorluğında ise geyik, kurdun eği olarak kabul edilmekteydi. Moğol- ların en eski ataları Mavi-Kurt (*Borte-Çino*) ve Ak-Geyiktir (*Goa-mara*) (Temir 1995: 1). Roux, bunu kurdun gök ile tanrısal olan ile Koa'nın (boz- kahverengi) yer ile özdeşleştirilmesi olarak yorumlamaktadır. Yazara göre Orhun yazıtındaki *Üza kök tengri asra yağız yer*, "yukarıda mavi gök ile aşağıda karanlık yer" cümlesindeki *kök*'ü tam olarak *börte*'ye, *yağız*'ı da *koa*'ya karşılık gelmektedir. (Roux 2005: 308.) Bu efsanede geyik Gök-tanrı'nın eğidir ancak o kurttan aşağıda, kurt göksel yani tanrısal konumdadır. Bir Kırgız Türk destanı olan Er-Töştük'te Kenjeke Moğol destanındaki Koa-mara ile aynı vasıflara sahip: babasının tanrılara yakarığından sonra gelen kahraman Er-Töştük, "mavi kurda benziyordu, yırtıcı bir hayvan gibi cecurdu, mavi demirden bir zırh giyiyordu. (...) bir elinde demirden mavi bir kalkan öteki elinde demirden mavi bir mızrak vardı(...)" Bu kahramanın kurtla özdeşleşmesi ve mavi sıfatının arka arkaya kullanılması, kahramanın göksel olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte karısı Kenjeke, göksel bir kız gibi nur gibi parlak, ışıl ışıl parlayan pembe bir yüze sahiptir, ama onun açıkça bir dağ keçisi veya karaca olduğu söylenir. Bu Cengiz Han'ın atası olan kurt-dişi geyik ile bu destandaki kurt-karaca (ya da kurt-dişi dağ keçisi) ikilisi arasında bir bağlantı olduğunu düşündürmektedir (Roux

2005: 309). Bu örnekler, geyiğin göksel/tanrısal olan kurdun yerdeki eği olarak kutsiyetini sürdürdüğünü göstermektedir.

Geyik, sadece yaratıcı tanrıça vasfını kurda bırakmakla veya paylaşmakla kalmadı, bir ulusa veya kahramana kritik zamanlarda kılavuzluk etme görevini de kurda bıraktı. Örneğin, Avrupa Hunlarının (M.S. 4-5. Yüzyıllar) bataklığı geçmelerini sağlayıp İskit topraklarını ele geçirmelerini dişi bir geyiğin sağladığı rivayet edilmektedir (Ögel 2003: 578-579). Esin'e göre burada *sıgun keyik* cinsi, yol gösteren bir koruyucu ruh olarak belirmektedir (Esin 2003: 205). Ancak Uygurca Oğuz Kağan destanında ise Oğuz Kağan bir ülkeyi almak için yola çıktığında kutsal gök-yeleli kurt onlara rehberlik etti:

"Bir büyük erkek bir kurt, askere öncü gibi!

Gök tüyü gök yelesi, yol veren izci gibi!" (Ögel 2003: 578-79).

Ancak geyik, mitolojilerde olmasa da, pek çok destan ve hikâyede daha alt katmanlardaki tanrılara, ilahlara ve kahramanlara yol göstericilik ve koruyuculuk yapmaya devam etmiştir. Örneğin, bir Altay destanında Bakır Dağı'nın ruhu olan Çes-Alp, avcı Kan-Pergen'i ayağına getirmek için bir geyiği kullanır. Avcı ne yapsa geyiği yakalayamaz. Sonra geyik gelir bir çadıra girer ve arkasından giren avcı dağın ruhu ile karşı karşıya gelir ve adam oğlana derki:

"Getirsin diye seni,

Ben gönderdim geyiği, göresin diye beni!

Gönderdim onu sana, çünkü lâzımdın bana" (Ögel 2003: 583).

Diğer örnek ise Dede Korkut destanında geyik, doğduklarında beşik kertmesi yapılan ancak birbirlerinden henüz haberi olmayan Bamsı Beyrek ile Banı Çiçek'i bir araya getirmektedir (Ergin 1969: 59). Burada değinilme de pek çok Orta Asya destan ve hikâyelerinde buna benzer hikâyeler bulunmaktadır. Geyiğin yol göstermesi veya rehberlik etmesi hikâyeleri Anadolu'daki pek çok evliya menkıbelerinde de bulunmaktadır. Bunlar ve aşağıda göreceğimiz benzer örnekler, geyiğin bir ulusa veya lidere rehberlik etme görevinin yerini önemli, zor durumda olan veya kutsanan kişilere yol gösterme veya yardım etme şekline bıraktığı ve bu şekliyle mitlerde değil de, halkın kültüründe ve hikâyelerinde yaşamaya devam ettiğini göstermektedir. Aşağıda, Anadolu halk kültürünün önemli değerlerinden biri olan geyik inancı yukarıda değinilen bilgiler ışığında incelenecek ve benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anadolu Halk Kültüründe Geyik

Orta Asya ve Anadolu Türk kültüründe geyik ile ilgili inanışlar, arkaik dönemlerden şekillenerek günümüze kadar gelebilen ve Orta Asya ve Anadolu arasındaki kültürel devamlılığı yansıtan en önemli değerlerden biridir. Bu kült kırsal kesimdeki halk arasında sözlü ve yöreden yöreye değişiklik gösterirken, dini-tasavvufi inanç dairesinde ise hem şehirli hem de kırsal kesimden insanlar tarafından benimsenmiş ve yazılı olarak nesilden nesile aktarılmıştır. Aralarında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte, her iki gelenek de geyiği "kutsal" adetmiştir.

Söz konusu pek çok özellik Anadolu'daki geyik ile ilgili inanışlarda görmek mümkündür. Örneğin, karaca/Erlik, Çaptı Türklerinin kutsal hayvanıdır. İnanışa göre karaca diğer bazı hayvanlarla birlikte dünyanın oluşumuna katılmıştır. Çaptı ismi yavru karaca demektir. Bunların Damgaları sırğa/küpedir. Trabzon Şalpazarı'ndan A. Çelik'in derlediği geyik efsanesine göre, bir göç sırasında on bir ve/veya on iki yaşlarında çocuğu olan bir anne yükü ağır olduğu için ve hastalanınca çocukluklarını bir ağacın kovuğuna koyarak onları Allah'a emanet eder ve oradan ayrılır. O dönemde bir salgın hastalık olur ve çocuklarının öldüğü haberini alır. Ağlaya sızlaya çocuklarını bıraktığı ağacın yanına gelen anne "ey gidi dünya çocuklarımı buraya bırakmıştım, dünya bana bir şamar attın" der ve çocuklarını ağacın kovuğunda aramaya koyulur. O esnada bir geyik keçisi çocukların olduğu yerden kalkıp kaçır ve anne, bebeklerinin ağzının sütlü olduğunu görür. Çocuklar beslenip balık gibi olmuştur. O günden sonra *geyik keçisi* onların anası olmuş. O tarihten sonra o sülalede geyik eti yemek yasak olmuştur (Çelik 1999: 144). Bu toplulukta Maral Ana tarafından düşmanların elinden kurtarılan çocuklardan geldiklerine inanılır. Giresun yöresine ait "Ana Geyik" efsanesinde, annesi tarafından bir ağacın kovuğunda terk edilen çocuğun dişi bir geyik tarafından beslendiğini ve "Yaylaoğulları" sülalesinin bu çocuğun neslinden geldiği anlatılmaktadır (Şimşek 1995: 17-18). Bayraktoroğulları'nın atasının da geyik tarafından emzirilen bir çocuk olduğu (Gül 1998: 41-42) rivayet edilmektedir. Bu hikâyelerde

geyikler çocukları besleyerek onların yaşamasını sağlayan dolayısı ile yeni bir soyun ata-anası olarak görülmektedirler. Cengiz Aytmatov'un "Beyiz Gemi" romanında, Kırgızların da geyiğin çocukları düşmandan koruyup besleyen ve soyun ata-anası "maral ana" olarak kabul ettiklerini öğrenmekteyiz (Tarık 2006:7).

Arkaik dönemlerde birbirleri ile özdeşleştirilen ve birlikte yaratıcı ve soyun ata-anası olarak kabul edilen ağaç ve geyik yukarıdaki hikâyelerde bir arada ele alınmıştır. Ağaç ve geyik birlikteliğine en güzel örneklerden biri de "Geyikli Baba" hikâyesidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Orhan Bey'e savaşlarda yardım ettiği Osmanlı tarihi kaynaklarında bahsedilen Geyikli Baba hikâyesinde sadece geyik değil, ağaç da koruyucu olarak nakledilmektedir. 1410'lu yıllara tarihlendirilen belgede şu bilgiler nakledilmektedir:

Kutbü'l-Arifin Şeyh Geyikli Baba Hoy'dan gelmiştir. Ulu geyiğe binüp gelmiştir. Geyikler kendüye müsahhar imiş. Gelip İnegöl'de mekân dutmuş. Merhûm Sultan Orhan padişah hazretlerinin fethinde merhûm Orhan Padişah ol kapıları feth iderken Kutbü'l-Arifin Şeyh Geyikli Baba dahi ol cânibde üç yüz altmış kapulu bir kilisa vâmiş Kızılkilise demekle meşhûr imiş ol kilisayı kendüler feth eylemişler. Cenk eder gibi bir kestan ağacı vâmiş cengi eder edermiş ol kestaneye vardıkda ol kestan yarılp babayı saklar imiş. Kafirler arar bulamazlar imiş. Sabah gene çıkup kafirlerle cenk ederdi. Erenlerle bu nev'le alınmıştır.⁴

Anadolu'da pek çok geyikli baba bulunmakta ve pek çok evliya kendisine yardım eden geyik ile anılmakta-

dır. Yine bu hikâyelerde, kutsal geyik kutsal ağaç ile birlikte yer almaktadır. M. Üçer'in Sivas yöresi geyik inançları ile ilgili naklettiği bilgiler sadece Sivas şehrinde bile geyikli baba veya kutsal geyik ve ağaç inanışlarının olduğu on iki tane evliyadan ve/veya kutsal mekândan bahsetmektedir (Üçer 2013: 5-9). Sadece bu örnekler dahi evliya, geyik ve ağaç üçlüsünün Anadolu halk kültüründeki önemini göstermektedir.

Binlerce yıldır avlanmasına rağmen, geyik avlamanın avlayana uğursuzluk getireceği inancı da (Atnur 2005: 216-220; Alimcan 2003:51) hep var olmuştur. 1959 ve 1969 yıllarında sinemaya uyarlanan "Ala geyik" filminde, geyik avına giden Halil'in arkasından bağırarak Sultan Ana'nın "Gitme Halil!!! Geyik avı iflah etmez adamı, uğursuzluktur" sözleri Anadolu halk kültüründe geyik avı ile ilgili inancı kısaca ortaya koyar. (Karadağ 2007: 104) Hatta Anadolu Alevileri arasında da geyik avlanmak yasaklanmıştır (Ocak 2012: 218; Üçer 2013: 2013; Ögel 2002: 107) Geyiğin bir av hayvanı olarak görülmesine rağmen avlamanın uğursuz kabul edilmesi halkın hafızasında geyiğin kutsal olduğu inancının kaybolmadığını göstermektedir. Konya'da hala "dişi geyik doğurduğunda, kutsal bir ışığın dünyayı aydınlattığına" (Roux 2005: 309) inanılması başka bir kutsallık göstergesi olarak kabul edilebilir. Bir Antep türküsünden alınan şu dizeler "Bir geyicik boynuzunu salladı, Gökte melek yerde insan ağladı" (Demir 2013: 148), geyiğin arkaik kültürdeki yer gök ilişkisinin halk kültürünün derinliklerine nasıl nüfuz ettiğini göstermesi açı-

sından ilginç bir örnektir. Harput'da ise hastalanan bir insanın başucuna geyik boynuzu konulunca hastayı ya Tanrı'ya ya da sağlığına kurtaracağına inanılması (Aktaran Üçer 2013: 19) da yine geyiğin hastalara şifa verdiği- ne inancını gösteren güzel bir örnektir.

Geyik ile ilgili inançların yaşatıldığı hikâyeler halk arasında yöreden yöreye bazı değişiklikler göstermesine rağmen, dini-tasavvufi çevrelerde bu hikâyeler daha çok "evliyalara yardım etme" motifi üzerine kurgulanmıştır. Geyiğin avlanan bir bahadırı peşine takarak Yedi-Tanrı'nın (Kuday) huzuruna getirmesi (Ögel 2003: 24) motifinde olduğu gibi, İslami gelenekte geyik Allah'ın veya evliyanın emriyle istenilen kişinin belirtilen yere getirilmesi için bir aracı veya doğrudan evliyanın yardımcısıdır. Ocak da eldeki menakıplarda *donuna girme* (şekil değiştirme) anlatısının tamamının hayvan şekline girerek olduğunu ve bu hayvanların çoğunluğunun geyik ve kuş şekline girerek olduğunu söylemektedir. Örneğin Seyyid Battal Gazî'nin geyik (sığın) donuna girerek, mezarını ziyarete gelen Hacım Sultan'a gözükmesi; Abdal Musa'nın okuyla vurduğu geyiğin Abdal Musa olduğunu anlayarak onun müridi olması (Ocak 2012: 208). Sultan Şucâuddin Menkıbesi'nde Baba Hâkî'nin abdallarıyla birlikte Sultan Şucâuddin'e mürit olmak için Acem'den Anadolu'ya gelirken yollarını kaybedip aç susuz kaldıklarında Sultan Şucâuddin'in geyik donuna girerek onlara yol göstermesi (Ocak 2012: 208) gibi örnekler göze çarpmaktadır. Bu menakıplarda geçen olayların hepsinde, evliya geyik donuna girerek, yardım etmek

veya müridi yapmak istediği kişiyi peşinden koşturarak, istediği yere kadar kendisini takip etmesini sağlıyor. Orta Asya'da geyik donuna giren evliya değil şamandır. Bayat'a göre, şamanlıkta şamanın hayvan anası olarak bilinen varlıkta tecessüm eden ruhu iye kıl/ine kıl (şamanın hayvan anası) çok zaman rengeyiği veya sadece boğa şeklinde gezer. Bazı efsanelerde şamanın hayvan anasının geyik olduğu görülebilir. Şamanın hayvan anası aynı zamanda onun koruyucu ruhudur (Bayat 2006: 99-100, 102-102). Başka bir ifade ile geyik-şaman ilişkisi ile geyik-evliya ilişkisi birbirine benzerlik göstermektedir. Abdülkadir İnan da "Barak Baba, Sarı Saltuk, Geyikli Baba, Bektaşî Veli'nin menkıbeleri bugünkü Altay kamlarından farksızdır." demektedir (İnan 1998 I: 477).

Geyik Evliya ilişkisini Saadet Çağatay Budist ve Hindu kültürlerinin etkisine bağlamaktadır (Çağatay 1956: 153). Ancak, İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslam öncesi pek çok inanış ve gelenekleri İslam kültürü içinde yaşatan Türklerin, dini hikâyelerdeki geyik motifinin tamamen Budist/Hindu geleneklere dayandırmak geyik kültürünün hayli tesirli olduğu bir kültür için ihtimal dâhilinde gözükmemektedir. Budist/Hindu inancındaki geyik inancı ile Türk kültüründeki geyik inancının birbiri ile örtüştüğünü söylemek daha doğru olabilir. Alimcan İnyet "Geyiğin bu ilahi özelliği, sonraki kültürel süreçte, geyiğin Budist kültüründe kazanmış olduğu anlam ve değerleriyle kaynaşmış gibi gözükmektedir" (İnyet 2013: 47) diyerek benzer kültürlerin birbirinden etkilendiği görüşünü desteklemektedir. Abdal Musa'nın ci-

sim değiştirerek geyik donuna girmesi Çağatay gibi Buda'nın geyik donuna girmesine benzetilebileceği gibi (Çağatay 1956: 156) bir şamanın geyik donuna girmesine de benzetilebilir. Bir toplumun kendine yakın gördüğü bir kültürel özelliği benimsemesi çok daha kolay olabilmektedir. Bu nedenle, Budist ve İslami inanışlardaki benzer geyik kültleri inançların birbirine benzemesi ve benimsenmesi olarak değerlendirilebilir.

Geyik inancının dini hikâyelerde yer alması belki de geyiğin kutsal bir varlık olarak sadece kırsal bölgelerdeki halkın inancında değil aynı zamanda şehirli halk arasında da yaygınlaşmasını ve böylece belki de tüm toplum için ortak bir değer haline gelmesini sağlamıştır. Hz. Muhammed'in putperestlere karşı verdiği mücadeleyi anlatan "Destan-ı Geyik" (Aytaş 1999; 161-170) "Hikâye-yi geyik" Anadolu'da Mevliî kitaplarının sonuna eklenerek okunması (Ögel 2002: 106), geyik kültürünün tüm toplumun hafızasında canlı kalmasında etkili olduğu söylenebilir. Binboğa Türkmenlerinin davarın uğruna bir geyik çıkarsa, o obaya zeval gelmez (Ögel 2002: 107) inancının bir benzerini 1908'de İttihat ve terakki hareketinin önemli kişilerinden olan Niyazi Bey'in anılarından öğreniyoruz. II. Meşrutiyet'i ilan etmek amacıyla 22 Temmuz 1908'de, dağlardan Manastır'a inme hazırlıkları yapılırken ansızın yolda harikulâde bir şey olmuş ve vahşi bir geyik çeteye katılmış. Niyazi Bey'e göre, hareketin başarısı için Allah tarafından "melekü's-sıyâne" yani koruyucu bir melek olarak gönderilen geyik, tıpkı Ergenekon Destanı'ndaki kurt gibi sarp dağlardan yollarını aşma konusunda "hür-

riyet mücahitlerine" rehberlik eder ve mücahitlerin sağ salım Manastır'a ulaşmalarını sağlar. Geyiğin ünü her tarafa ulaşır ve hatta geyiğe "Gazâl-ı Hürriyet" adı verilir. İstanbul'a getirilen bu geyik ziyaretçi akınına uğrar ve o dönemde bu geyiğin kutsallığına vurgu yapılan pek çok haber ve makale gazetelerde yer alır (Çoruk 2013: 57-64). Yukarıdaki her iki olay, geyiğin Türk toplumunun ortak kültürel bir değeri olduğunun güzel bir göstergesidir.

Sonuç

Bu bilgiler ve değerlendirmeler ışığında, Antik çağlarda ağaç ile birlikte Türk kozmolojisinin temeli olan geyiğin zaman içerisinde avlanan yabani hayvanlardan biri olma statüsüne kadar düşmesine rağmen, "kutsallık" özelliğini koruyabilmiş olması sebebi ile geyiğin Türk kültüründe özel bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Kurt, at, kartal ve aslan gibi hayvanlar büyük oranda onları değerli kılan, totem haline getiren şartlar değişince silinip gitmişlerdir. Örneğin günümüzde kurt ve at gibi hayvanlarla ilgili pek çok inanışa rastlanabilirken, "kült" olma özelliklerini yitirmişlerdir. Ancak geyik kültürü, hem şehirli hem de kırsal kesimlerde yaşayan insanlar tarafından "kutsallığına" veya "özel" olduğuna inanılan bir hayvan olmaya devam etmektedir. Oysa günümüzde geyik, pek çok bölgede nadiren rastlanan bir hayvan türüdür. Dolayısı ile geyik kültürünün ortaya çıkması "günlük yaşamda pratik ve sosyal değerleri olan varlıklar/objeler zamanla ruhani, sembolik statü kazanmışlardır" (Lehmann 2001: 10-11) teorisine uymakta ancak binyıllar boyunca ve farklı sosyo-kültürel sınıflara ait insanların ortak bir

değeri olmaya devam etmesi sebebiyle de uymamaktadır. Geyiğin bu ayrıcalıklı konumu, belki de antik çağlarda *manga mater* olarak toplumsal hafızanın derinliklerine işlemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

NOTLAR

- 1 Bu makalede kullanılan bütün resimler Bahaeddin Ögel'in Türk Mitolojisi I kitabından alınmıştır.
- 2 Çin'in Kuzeyinde Ordos bölgesinde Çinliler ve çeşitli Türk boylar tarafından kurulan ve M.Ö. 1050-249 yılları arasında varlığını devam ettiren bu devlet Taoizmi benimsemişti (Esin 1978: 19-20).
- 3 TDK Sözlüğü, "Sığın, Alageyik" <http://tdkterim.gov.tr/bts/>
- 4 Bu belgenin bu yazıda kullanılmasına izin verdiği için Doç. Dr. Teyfur Erdoğan'a çok teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- Atnur, Gülhan. "Kozı Körpeş ile Bayan Sulu Destanında Geyik Motifi". *TEAD* 28 (2005): 213-222.
- Aytaş, Gıyasettin. "Türk Kültür ve Edebiyatında Geyik Motifi ve Haza Destan-ı Geyik". *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 11(Kış 1999):161-170.
- Bayat, Fuzuli. *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yay, 2006.
- Çağatay, Saadet. "Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*. Ankara: (Yy) 1956: 153-177.
- Çelik, Ali. *Trabzon-Şal pazarı Çepni Kültürü*. Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay, 1999.
- Çobanoğlu, Özkul. *Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi I*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2001.
- Çolak, Faruk. "Gök Keçinin Püsküllü Oğlağı olmak" Deyiminin Mitolojik Değerlendirmesi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 19 (Güz 2008):193-204.
- Çoruk, Şükrü. "II. Meşrutiyet'in Geyik Muhabbeti". *Geyik Kitabı*. Der: E. G. Naskali, E. Demir. 57-64. İstanbul: Kitabevi Yay. 2013.
- Demir, Erkan. "Türkülerde Geyik". *Geyik Kitabı*. Der: E. G. Naskali, E. Demir. 141-175. İstanbul: Kitabevi Yay. 2013.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: MEB Devlet Kitapları (1000 Temel Eser), 1969.
- Esin, Emel. *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Ta-*

rihi ve İslam'a Giriş. İstanbul: İstanbul Ed. Fak. Yay. 1978.

———. *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalıcı Yay. 2003.

Gül, Mehmet. "Doğu Karadeniz'de ve Kırgızistan'da Anlatılan "Geyik Ana" Efsanesi Üzerine bir Deneme". *Millî Folklor* 40 (Kış 1998): 41-42.

İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler I*. Ankara: TTK, 1998.

İnayet Alimcan. "Uygur Kültüründe Geyik". *Geyik Kitabı*. Der: E. G. Naskali, E. Demir. 45-54. İstanbul: Kitabevi Yay. 2013.

Jacobson, Esther. *The Deer Goddess of Ancient Siberia*. Leiden: Brill, 1993.

Karadavut, Zekeriya ve Ünsal Yılmaz Yeşildal. "Anadolu-Türk Folklorunda Geyik". *Millî Folklor* 76 (Sonbahar 2007): 102-112.

Lehmann, Arthur C.ve James E. Myers. *Magic, Witchcraft, and Religion: An Anthropological Study of the Supernatural*. Calif: Mayfield Pub. Co, 2001.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevi Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yay. 2012.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)I*. Ankara: TTK, 2003.

———. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) II*. Ankara: TTK, 2002.

———. *Türk Kültür tarihi; Orta Asya kaynak ve Bulgularına Göre*. Ankara: TTK, 1991.

Özcan, Tank. "Tarihî Roman Vadisinde Aytmatov'un Beyaz Gemi Adlı Romanının Çözümlemesi". *II. Kayseri ve Yöresi Kültür Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni 10-12 Nisan*. 444-550. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay. 2006.

Roux, Jean-Paul. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. (Çev. Lale Arslan) İstanbul: Kabalıcı, 2005.

Şimşek, Esmâ. "Giresun ve Çevresinde Anlatılmakta Olan "Ana Geyik" Efsanesinde Mitolojik Unsurlar". *Millî Folklor Dergisi* 26 (Yaz, 1995).

Temir, Ahmet. *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: TTK Yay. 1995.

Uçar, Zofie. "Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler". *Kültür Evreni* 21(Yaz 2014): 129-145.

Üçer, Müjgân. "Sivas Yöresinde Geyikle ilgili Halk İnançları". *Geyik Kitabı*. Der: E. G. Naskali, E. Demir. 5-26. İstanbul: Kitabevi Yay. 2013.